

Česko-německá otázka

„Nepodaří-li se pohnout Čechy k vstupu do svazku Německé říše domluvami, přikováme je k Německu mečem.“

RAKOUSKÝ ZÁSTUPCE SCHILLING NA FRANKFURTSKÉM SNĚMU 1848

Česko-německé vztahy tvoří jednu z nejdůležitějších dějinných linií vývoje našeho národa. Už zakladatel moderního dějepiscství, obrozenecký historik František Palacký, ve svých *Dějínách národa českého* nastolil ideu permanentního střetávání českého a německého živlu jako nosného pilíře vývoje českého státu. Ač sám hovořil hlavně německy, vždycky se cítil být především Čechem a zároveň – a to je třeba říci – i Rakušanem. Tohle jeho vnitřní přesvědčení posléze doznalo i svého politického vyjádření v ideologii tzv. austroslavismu, které byl tvůrcem i stěžejním propagandistou.

Palackého idea česko-německé kolize v dějinách našeho státu poznamenávala naši historiografii prakticky až do nedávné doby, byť procházela různými obměnami a peripetemi výkladů. A to i přes nepopiratelný fakt, že na svoji austroslavistickou ideologickou vizi Palacký nakonec sám rezignoval, protože silící český a německý nacionalismus 19. století znemožňoval její praktické naplnění.

Austroslavismus, který předpokládal přeměnu rakouského soustátí ve federativní svazek rovnoprávných národů i národností a usiloval především o smíření německého, maďarského a slovanského etnika

v rámci habsburské říše v rovině politické, se při nacionalistických tendencích těchto etnik musel nutně jevit realisticky uvažujícím politikům Rakouska (a od roku 1867 Rakouska-Uherska – pozn. aut.) neživotným.

Na druhé straně životnost historické ideje o česko-německých vztazích jako základní osy vývoje našeho národa přetrvala více než jedno století, poněvadž tak či onak, vycházela z geopolitického postavení českých zemí v Evropě. Tím tato Palackého idea získala jistý objektivizující rámec, jenž, jak se ukázalo, potvrdil i vývoj Československé republiky po roce 1918, kdy se po prohrané první světové válce habsburská střeoevropská říše zhroutila a rozpadla. Smutným a pro mnohé snad i nečekaným vyústěním česko-německého střetávání se pak stalo vytvoření Protektorátu Čechy a Morava pod německou, potažmo nacistickou kuratelou v roce 1939.

Devatenácté století bylo stoletím nacionalismu. Jeho tragika se ale plně projevila až v celoevropské mocensko-politické krizi, která roku 1914 vyústila v první světovou válku. Na nacionalismu stavěl už Napoleon Bonaparte svou diktaturu, nejinak tomu bylo po roce 1815 v Rusku, Rakousku a posléze i v Německu, kde absolutistické monarchistické režimy svojí politikou arogance a nadřazenosti vůči jiným národům a národnostem napomáhaly k dalšímu vzepjetí nacionalistických tendencí porobených či nerovnoprávných etnik.

Nacionalismus však nelze ztotožňovat s vlastenectvím. Národní hrdost, osobní pocity sounáležitosti s kulturními a historickými tradicemi, jež jsou pro vlastenectví typické, nemusejí ještě vyjadřovat výjimečnost jednoho národa nad národem jiným. Skutečné vlastenectví tak zůstává mimo rovinu politickou a mocenskou, neboť je především součástí osobnostního sebeuvědomování, úcty i lásky k národní příslušnosti.

Nacionalismus však má zpravidla silné politizující tendence, kde v pozadí dřímá skrytá touha po mocenském sebeuplatnění a v krajním případě nacionální fundamentalismus, projevující se osobním sebeobě-

továním v zájmu idejí a ideologií, které nacionalismus vyzývá jako modlu. Má výrazný ideologický náboj směřující k nesmiřitelnosti postojů vůči jiným názorům a ideologiím. Proto svou podstatou ideově vždycky směřuje k nastolování totality moci, zatímco vlastenectví v sobě tento akcent buď vůbec nemá, nebo je zcela nepodstatný.

Ale to je samozřejmě jen teoretická úvaha. V praxi to bývá tak, že vlastenectví a nacionalismus spolu splývají a jedno nemusí vylučovat druhé. Nacionalismus má ale přesto vždy charakter politické a ideologické doktríny. Může vycházet z vlastenectví, ale neobsahuje už nutnou míru kritické a sebekritické reflexe. Preference a přeceňování vlastního národa či etnik tak vede až k podceňování a zneuznávání národů a etnik jiných, což bývá typické zejména u národů velkých, jež mají předpoklady k mocenskému expanzionismu. A právě to byl příklad pozdějšího nacistického Německa, jehož politická garnitura povýšila pangermanismus na základní dogma svojí velmocenské politiky ve spojení s rasistickou doktrínou antisemitismu a tzv. méněcenných ras a národů vůbec. Tady se nacionalismus projevil ve své nejzrůdnější podobě.

Velmi výrazným aspektem života společnosti 19. století šel ruku v ruce s rozvojem kapitalismu volné soutěže a moderního tržního hospodářství i rozvoj dělnického hnutí, které nakonec našlo svůj ideologický obraz v marxismu a v jeho teorii třídního boje. Ta v sobě skrývala ve skutečnosti podobné mocenské ambice jako útočný nacionalismus. Teorie třídního boje našla svůj radikální výraz v anarchismu a později v ruském bolševismu, který filozofující marxismus přeměnil v autoritářskou ideologickou doktrínu o novém typu sociálně spravedlivé společnosti – socialismu a komunismu.

Karl Marx (1818–1883) patří v mnoha směrech nepochybně mezi významné myslitele 19. století. Tento stoupenec myšlenky třídního boje zpočátku jistě netušil, k jakým koncům povede její praktické uplatňování v ruské, bolševické modifikaci. Marx byl však více ekonom a vizio-

nář než politik. Realitu společenských a hospodářských vztahů 19. století doplnil sociální ideologií, o jejímž budoucím uplatnění byl hluboce přesvědčen a v níž spatřoval počátek světové revoluce.

Ale podceněním psychologických a mravních rozměrů svých vizí o komunismu a nedoceněním mnoha pozitivních aspektů tržního civilizačního rozvoje lidské společnosti, který v obecné rovině Marx považoval za amorální, se marxismus změnil nakonec opět jen v doktrínu, využitou posléze k nastolení nové formy útlaku, pošlapávající základní postuláty demokracie a názorové plurality v systému byrokratické státní moci tzv. diktatury proletariátu. Ta nebyla historicky ničím jiným než rovnostářským elitářstvím s využitím všech prostředků násilné i nenásilné perzekuce vůči náznakům jakékoli opozice.

Dnes už není pochyb o tom, že Marxova teorie třídního boje tvořila výrazný a nadnárodně působící činitel s přímými dopady i na vzrůst nacionalistických hnutí v sociálně a ekonomicky nejméně stabilních zemích Evropy první poloviny 20. století, vedoucí až k nastolení fašistických a komunistických diktatur.

Navenek stály tyto diktatury politicky a ideologicky proti sobě, ale cosi je spojovalo. Byla to jejich totalitní podstata a kultury vůdců. A obě hovořily o vůdčí roli mas jako o základní hybné síle dějinných procesů. Rozdíl byl pouze v pojetí role této síly. Zatímco fašismus hovořil o národu s akcentem na jeho vlastní nacionalistické tradice, komunistické diktatury preferovaly „nadanárodní nacionalismus“, vyrostlý z třídního boje, s důrazem na sociální rovnost.

Obě tyto ideologie se právě v Německu svébytným způsobem spojily v „národně-socialistické hnutí“, aspirující na vůdčí roli ve státě, jehož součástí se stalo v roce 1939 i Němci okupované Československo, přeměněné v Protektorát Čechy a Morava, zatímco Slovensko šlo svou vlastní cestou klerofašistického státu, který nakonec také skončil pod německou kuratelou a stal se jen bezmocným vazalem nacistické Třetí říše.

Při zpětném pohledu však vidíme, jak silným a v mnoha směrech i rozhodujícím činitelem tohoto vývoje byla právě otázka česko-německých vztahů, která po Hitlerově nástupu k moci v roce 1933 ostře polarizovala (společnost) a směřovala k nevyhnutelné konfrontaci. V té době se nejzřetelněji ukázalo, jak pravdivá byla stará Palackého idea o věčném střetávání česko-německého živlu v našich dějinách, ačkoli tato myšlenka měla v 19. století především svůj filozofující rámec a projevovala se pouze v salónním nacionalismu na obou stranách, který však nikdy nepřerostl v nějaký masový politický střet. Palackého idea pojetí českých dějin byla spíše historizující, nikoli politizující, ať již byla svou podstatou jakkoli dobově nacionalisticky podbarvena a v budoucnu i politicky využita, ne-li přímo zneužita.

Češi kontra Němci, v přeneseném slova smyslu šlo vlastně v 19. století o proces české obrozenecké identifikace s obecně šířeným pojmem „slovanství“, v kontrastu s tím, co lze označovat za „pangermanismus“.

Samozřejmě že toto vyhocování vztahů slovansky mluvícího obyvatelstva s obyvatelstvem německým, které naštěstí většinou nikdy nepřekročilo rámec kulturně-společenského střetávání, mělo své jisté historické opodstatnění, dané nástupem německy a španělsky mluvících Habsburků na český trůn roku 1526, ale to nebylo minimálně do konce třicetileté války (1648) rozhodující.

Rozhodující byly především absolutistické tendence habsburské vlády, jejichž důležitým projevem bylo potlačování češtiny na úroveň druhořadého jazyka zavedením úřední němčiny. Kdo chtěl dosáhnout vyššího společenského postavení, ten musel hovořit dobře německy a projevoval loajalitu vládnoucímu režimu. Po vojenské porážce českých stavů na Bílé hoře roku 1620 se navíc řada panství, patřících do té doby českým šlechtickým rodům, dostala do rukou cizinců, převážně italského a německého původu.

Utuzení poddanství po třicetileté válce (hovoří se o tzv. druhém nevolnictví – pozn. aut.) touto „cizáckou“ šlechtou mělo navíc za následek narůstající sociální napětí u česky mluvícího venkovského obyvatelstva. V této fázi se sice ještě nedá hovořit o nějakém českém nacionalismu v přímém střetu s germanizačními tendencemi vídeňské vlády, nicméně lze právě tady spatřovat kořeny budoucího vzepjetí obrozeneckého českství v kulturní a posléze i politické oblasti.

Přičteme-li k tomu vzrůstající náboženský útlak, potlačující jakákoli nekatolická vyznání, z nichž mnohá měla základy v předbělohorském období a vycházela z reformních náboženství (utravismus, luteránství, českobratrské vyznání víry aj. – pozn. aut.), není divu, že i sílící germanizace byla přijímána prostým lidem s podvědomou nelibostí. Německy mluvící obyvatelstvo se dostávalo do nadřazených pozic v Rakousku všude. A nešlo pouze o Němce či Rakušany, ale též o české odrodilce v řadách měšťanstva či vrchnostenských úředníků. A i když nakonec začal katolicismus v Čechách převažovat, v oblasti jazykové se germanizační pacifikace českého obyvatelstva zdařila jen zčásti. Z kulturně-historického hlediska se Češi Rakušany necítili nikdy. Habsburský absolutismus a jeho byrokracie totiž nedokázaly respektovat historické a kulturní tradice českého národa, které dál zůstávaly ve všeobecném povědomí, zejména na venkově.

Stavidla k vytvoření nového národního uvědomování uvolnily především reformy císaře Josefa II. (1780–1790) v náboženské a posléze i politické oblasti. Zejména jeho patent o zrušení nevolnictví měl za následek, že se český živel z venkova začal pomalu přesouvat do měst. Tento zprvu nenápadný pohyb se ukázal být posléze velice mocným v tom směru, že se začínalo češtiny užívat mnohem častěji než předtím.

To, co zpočátku vyhlíželo jako nějaká „módní vlna“ hlásit se k ryzímu češství, se záhy projevilo daleko zásadněji. Byl to počátek novodobé české emancipace v rámci obecně proklamované příslušnosti k velikému

etniku slovanskému pod záštitou ideje panslavismu, ačkoli se jednalo spíše o romantické vzývání něčeho, co nemělo v reálné politické oblasti šanci uspět.

Mezi slovanskými národy 19. století zela ve skutečnosti propast vlastních ekonomických i politických zájmů. Jednota slovanských národů byla pouze proklamativní, poněvadž opravdovou moc měly absolutistické monarchistické režimy. Poté, co u obrozeneckých vlastenců velebené Rusko bylo demaskováno Karlem Havlíčkem Borovským jako stát, utlačující jiné slovanské národy a národnosti (především Poláky – pozn. aut.), bylo zjevné, že idea panslavismu bude definitivně pohřbena. Její konec uspíšily revoluční události v letech 1848–1849, kdy se naplno ukázala hloubka rozporů mezi údajně jednotným evropským Slovanstvem.

Pokud zde nějaké zdání jednoty existovalo, omezovalo se hlavně na oblast kulturních tradic a historické reminiscence. Politické snahy Slovanů o dosažení práva na sebeurčení v rámci mnohonárodnostní rakouské říše vyzněly naprázdno. A co víc, do popředí roku 1848 vystupují pangermánské tendence, politicky se projevující ve snahách po sjednocení Německa, roztržitého do té doby za rakouského protektorství na mnoho samostatných států a státek s monarchistickými režimy.

Právě v tomto okamžiku se Češi přimykají k Vídni a Habsburkům, jejichž mocenské postavení ve střední Evropě pangermánská propaganda ohrožuje. Habsburské Rakousko je Čechům bližší než mocná Německá říše, která by je pohltila. Ani Habsburkové sjednocené Německo nechtějí, hrozí, že by jejich říše mohla být jeho součástí a oni sami by v ní ztratili své dosavadní vůdčí postavení. Chápou proto německý nacionalismus v pangermánském duchu jako snahu po rozbití Rakouska a navíc nebylo vůbec jisté, jaký charakter by sjednocené Německo získalo.

V roce 1848 se na Frankfurtském sněmu volených zástupců německých zemí ozvaly výzvy k nastolení parlamentní republiky, což bylo v naprostém rozporu s absolutistickými monarchistickými principy, jaké

v Rakousku vládly. Republikáni sice zůstali nakonec v menšině a Frankfurtský sněm se rozpadl kvůli názorové roztržiténosti, ale přesto se hrozba německé republiky a idea německého sjednocení od této chvíle stává strašákem rakouské vlády. Pokusy levicových demokratů o vyvolání republikánského povstání v Německu se nezdařily a byly vojensky potlačeny za přímé intervence pruského krále. Není bez zajímavosti, že se tehdy do celého puče levicových radikálů angažoval i již zmiňovaný Karl Marx.

Následovalo mocenské soupeření Rakouska s Pruskem o vliv v dále roztržitém Německu, jež vedlo nakonec roku 1866 k válce, kterou rakouská říše prohrála a od této chvíle se stává politickým vazalem Pruska. Poté, co pruský panovník dosáhl sjednocení Německa pod svým žezlem, je Rakousko jeho spojencem. Velkoněmecká idea se naplnila sice jinak, než o tom snili němečtí radikálové a socialisté v roce 1848, ale Prusko se nicméně stává jednou z vůdčích německých mocností a stále více svým politickým vlivem zatlačuje rakouské soustátí do pozadí evropského dění. Když potom Prusko poráží roku 1871 v další válce i Francii, není pochyb o tom, že germánský živel je v Evropě na vzestupu.

Protipruské nálady mezi českým obyvatelstvem nejvíce stouply těsně před válkou roku 1866. Tehdy se Češi podruhé za poslední dvacetiletí postavili za vídeňskou vládu a svého císaře. „Utlučeme Prušáky čepicemi,“ znělo tehdy v pražských ulicích i hospodách. Všichni pochopili, že případné pruské vítězství by pro Čechy znamenalo hrozbu tuhé německé nadvlády a konec jakýchkoli národních emancipačních snah, k nimž se Vídeň přece jenom stavěla mnohem liberálněji. Pokud totiž někdo symbolizoval skutečnou germanizaci českého národa, byli to v této době právě Prusové. Češi i Rakušané v nich proto viděli společného nepřítele.

Vojenská porážka Rakouska v bitvě u Hradce Králové (někdy též bitva u Sadové – pozn. aut.) však přinesla chaos, rozčarování, ale i údiv.

Vítězové se totiž vůbec nechovali vůči českému obyvatelstvu jako dobyvatelé, za které byli díky rakouské propagandě považováni. Vystupovali víceméně korektně, i když to mělo samozřejmě své politické pozadí.

Pruský král totiž nechtěl Rakousko zničit, natož okupovat. Dobře si byl vědom toho, že by na takovou akci neměl v delším časovém horizontu dostatek sil a prostředků. Teď potřeboval konsolidovat rozdrobené Německo a uplatnit tam svou moc vítěze. Nešlo mu o nic jiného, než donutit rakouského panovníka, aby se do pruské politiky v Německu dál nevměšoval. A to se mu také podařilo. Velkoryse uzavřený mír mezi oběma monarchiemi signalizoval jejich budoucí spojení. Což Prusku a později sjednocenému Německu stačilo.

Češi svou loajalitou k Vídní opět nic nezískali. A když roku 1867 dostaly kverulantské Uhry v rámci válkou oslabené rakouské říše jistou autonomii (vznik Rakouska-Uherska – pozn. aut.), dosáhlo na jedné straně zklamání mezi tehdejší českou politickou reprezentací vrcholu, na straně druhé to byl počátek nové vlny českého nacionalismu, tentokrát již výrazněji politicky motivovaného.

Vítězství Pruska ve válce s Rakouskem totiž zároveň posílilo velkoněmeckou ideologii v rakouské říši, ačkoli se s ní Habsburkové nikdy neztotožnili. Zejména nový následník trůnu František Ferdinand d'Este považoval jakýkoli nacionalismus pro rakousko-uherskou monarchii za kontraproduktivní. Tento muž toužil po obnově zašlé slávy a moci rakouské říše a nejvíce nenáviděl právě Maďary, kteří kdysi jednotné Rakousko přeměnili v dualistický státní celek. Stejně tak se mu přičil velkoněmecký šovinismus i český nacionalismus.

Zhruba od počátku 90. let 19. století totiž nabývají projevy českého nacionalismu ostře politického zabarvení, zpravidla protiněmecky orientovaného. Do čela nejrůznějších protestních akcí se staví především mladá, nastupující generace. Hovoří se o tzv. pokrokářském hnutí mezi českým studentstvem, ale i dělnictvem, kde se již projevuje vliv socialis-

tických idejí, reprezentovaných u nás především sociálními demokraty, ale například i anarchisty.

Roku 1891 se v Praze koná Zemská jubilejní výstava, jakýsi český průmyslový veletrh. Právě té Češi využili k prezentaci svých národních snah. Nejrůznější vlastenecké spolky tu reprezentovaly svou činnost. Ačkoli většina z nich měla oficiální ráz kulturní či osvětový, o jejich politickém významu ve Vídni sotva někdo pochyboval.

Když ale výstavu navštívil i sám rakouský císař František Josef I., připravili mu Pražané velkolepé uvítání. Neoslavovali ho však jako rakouského mocnáře, nýbrž jako českého krále. Císaři se ale ani za mák nezamlouvaly projevy uznání české veřejnosti slovanským zahraničním hostům výstavy ani projevy přátelství k francouzským studentským delegacím, o jejichž ostře protiněmeckém postoji Vídeň dobře věděla.

Němečtí nacionalisté v panovníkově návštěvě Prahy zase spatřovali gesto smířlivosti vídeňské vlády vůči českým kverulantům. Když následně císař v Čechách navštívil podobný německý veletrh v Liberci, propukly v Praze mezi Čechy a Němci nepřátelské střety. Panovník, který chtěl svými demonstrativními návštěvami obou veletrhů otupit ostří českého i německého nacionalismu, dosáhl spíše opaku. Napětí mezi českým a německým etnikem se v Praze vyhrocovalo a nakonec skončilo známým soudním procesem s tzv. Omladinou, spolkem studentských a dělnických radikálů, sdružených od r. 1891 kolem stejnojmenného časopisu. Tento proces také zasadil projevům českého nacionalismu velikou ránu, neboť obžalovaní pokrokaři byli obviněni ze spiknutí a velezrady, ačkoli se nikdo z nich ničeho podobného nedopustil.

Ve skutečnosti soudila rakouská justice české radikální nacionalisty a vlastence nové generace. Žaloba jim kladla za vinu organizování protivládních demonstrací, šíření letáků s protistátním obsahem a další velezrádné akty. Všechno to ale byly pouze akty ideové propagandy

a nikoli příprav nějakého protistátního puče, jak se vyšetřovatelé domnívali. Avšak velezrádný precedens byl již nastolen a využít k tomu, aby české radikály a demokraty přešla do budoucna chuť kritizovat a podvracet monarchistické pořádky. To bylo skutečné pozadí soudního procesu s Omladinou roku 1894.

Čeští politici, vedení zejména mladočeskou stranou, se postavili do opozice proti takovému postupu a nacionalistické náladě mezi Čechy a Němci stoupaly a vybíjely se při každé příležitosti. Ozývaly se hlasy, že císař nadrzuje Němcům, poněvadž rakouská policie se vůči německým šovinistům v Praze i jinde chovala často s blahosklonnou přehlíživostí. Éra české loajality vůči vídeňské vládě byla minulostí. Ještě dalších dvacet let se Habsburkům dařilo udržovat status quo jejich říše před nacionalismem českým i německým, když v létě roku 1914 vypukla první světová válka.

Na jejím počátku stál teroristický útok srbských extrémistů v Sarajevu, jehož oběťmi se stali následník habsburského trůnu Ferdinand d'Este se svou manželkou. V odvetě Rakousko vyhlásilo Srbsku válku, po níž rakouská generalita už dlouho toužila. Do ní se ovšem ihned zapojilo jako srbský spojenec i Rusko. Své spojenecké závazky vůči Rakousku v té chvíli splnilo také Německo, jehož císař Vilém II. vzápětí vyhlásil válečný stav s Ruskem. Následně vstoupila do války po boku Ruska i Francie s Velkou Británií a Evropa se ocitla ve válečném požáru, který dosud neměl co do ničivosti obdoby.

Stručná a jen částečně nastíněná geneze českého nacionalismu jako protipólu nacionalismu německého jasně svědčí o sílící polarizaci v česko-německých vztazích, která měla svá specifika. Ta se projevovala dvojím způsobem.

Za prvé to byla oficiální česká politická scéna, reprezentovaná novou generací českých intelektuálů i podnikatelů druhé poloviny 19. století. I když je třeba přiznat, že klíčové podniky, jakými byly například doly,